

Opponensi vélemény

Tóth Valéria Névrendszer-tani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye helynevei) című doktori (PhD) dolgozatáról

1. Tóth Valéria disszertációja kiváló munka. Becsületére válik mindenekelőtt tehetséges és szorgalmas szerzőjének, de annak a debreceni névtani műhelynek is, amelyet – ha ilyen színvonalas értekezéseket „segít a világra” és ilyen jólképzett tanítványokat nevel – nyugodtan nevezhetünk *debreceni iskolának*. Tóth Valéria műve ugyanis nem a semmiből állt elő: amint a dolgozat bevezetéséből is megtudhatjuk és számos szakirodalmi jelzésből, tanulmányból, kiadványból értesülhettünk róla, épül Debrecenben a Magyar Névarchívum, szaporodnak a „Helynévtörténeti adatok az ómagyar korból” kötetei, jól szervezett munkaközösség dolgozik regionális és országos jellegű névtani témákon. Tóth Valéria ennek a kutatócsoportnak az oszlopos tagja, de nemcsak a névtani adattárak lelkes és értő munkásaként hívta fel magára a figyelmet, hanem olyan tanulmányok publikálásával is, amelyek már a szóban forgó értekezést készítették elő, például a birtokos jelzős szerkezetű, illetve képzéssel alakult korai mikrotoponimákról vagy a nyelv-földrajzi-névföldrajzi vizsgálat konkrét lehetőségeiről ómagyar anyagon, továbbá bizonyos jelentéstani és névszerkezeti kérdésekről. Mindezek a művek jól jelzik azt a szívós és következetes felkészülést, amellyel a szerző birtokba vette a magyar névtudomány egy-egy részterületét, és közben formálódó gondolatait is közlítette.

A magyar névtudomány szép és gazdag hagyományokkal rendelkezik, átfogó tudást szerezni róla nem könnyű. Tóth Valériát azonban azok közé a fiatal szakemberek közé sorolhatjuk, akik már túl van ennek a nehezén, legalábbis ami a helynevek témakörét illeti. Munkáját ideális közegben végezhetette, mivel egyszerre ismerkedhetett meg a „matériával”, azaz az ómagyar névfeldolgozásokon keresztül a toponimák ezreivel, és a „teóriával”, azaz a névelméleti, módszertani és történeti tanulmányokkal, amelyek folytatásra, továbbgondolásra vártak. A kedvező tudományos háttér kapcsán kell megemlítenünk a témavezetőt, Hoffmann Istvánt, akinek közvetlen és hathatós segítsége nemcsak a számos Hoffmann-hivatkozásban érzékelhető, hanem abban a tudósi mentalitásban is, amelyet – a legjobb magyar nyelvészeti-filológiai hagyományokat követve – széles látókör, elfogultságtól mentes, mégis kritikus és nyitott szellemiség, az elődök eredményeinek ismerete, megbecsülése, a problémalátás sokoldalúsága, érzékenysége, jóhiszeműség és szerénység jellemez. (Erről szólni néhány évtizede még fölösleges lett volna, napjaink nyelvtudományában azonban – sajnálatos módon – ellenkező előjelű tendenciákat is tapasztalhatunk.)

„A rendszervizsgálatokhoz az alapot a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévvizsgálati modell képezi, melynek konkrét névanyagon való alkalmazására a korábbiakban már történtek kísérletek, s ezek eredményessége jelzi a történeti

névkincs vizsgálatára való alkalmasságát is. Mindemellett dolgozatomat e modell próbájának tekintem.” – írja a szerző dolgozata bevezetőjében. Vagyis megméretik nemcsak a tanítvány, hanem a mester is. Szerintem ez így van rendjén.

2. Már a mondottakból is kitűnhetett, hogy Tóth Valéria témaválasztását nagyon jónak, időszerűnek tartom. Nemcsak azért, mert egy névrendszertani modell most új közegben, a történetiség mezején vizsgálhat, illetve fejlődhet tovább, hanem azért is, mivel az alkalmazott elméleti és módszertani kerettől függetlenül új helyzet állt elő a magyar történeti névvizsgálatban. Az új helyzetet GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori történeti földrajza alapozta meg, amely korszerű formában, mégis elsősorban történettudományi igényeket szolgálva nagy mennyiségű hiteles, lokalizált ómagyar névanyagot tett (ill. tesz) közzé. Ahhoz, hogy ez a névanyag a nyelvtudomány számára is könnyen és sokoldalúan felhasználható legyen, új típusú adattárakba kell rendezni. A debreceni munkaközösség fáradozásának eredményeképpen már két ilyen kötetet vehettünk kézbe, amelyek átgondolt és precíz filológiai, névtani apparátusuk révén szinte csábítják a névtanost, nyelvészt az anyag megszólaltatására, megvallatására. Tóth Valéria munkája azonban műfaját tekintve nem a részlettanulmányok körébe, hanem a monográfiák közé sorolható, így mindenképpen átlagon felüli figyelem illeti meg.

A *Névrendszertani vizsgálatok az ómagyar korban* főcím kellően rugalmas; ilyen témamegjelöléssel folyóiratcikket és akadémiai doktori disszertációt is vállalni lehet, anélkül, hogy az olvasónak akár túl sokat, akár túl keveset ígérnénk. Tóth Valéria azonban inkább többet nyújt, mint amit egy PhD dolgozattól elvárhatunk. Ahogy művének alcíme is jelzi, két megye, Abaúj és Bars helyneveinek tüzetes elemzésére vállalkozik, horizontja azonban sokkal szélesebb: a szerző részben más megyék adattárának előkészítése során szerzett tapasztalatokból, részben pedig a magyar történeti helynévirodalom kiváló ismeretéből eredően szinte mindig összmagyar szinten szembesít az eredményekkel, illetőleg a még megoldandó problémákkal. A két megye kiválasztása is helyeselhető, a sok tekintetben hasonló természeti, társadalmi és településtörténeti viszonyok jó alapot adnak az összevető vizsgálatokra. A hasonló nyelven kívüli tényezők ugyanis lehetővé teszik azt, hogy a nyelv síkján megjelenő különbségeket jórészt nyelvi eredetűnek tételezzük föl, illetve ilyen alapon magyarázzuk. Mivel a szerző azt tervezi, hogy továbbra is folytatja az ómagyar névrendszertani kutatásait, javaslom, hogy könyvének mielőbbi kiadása után olyan megyéket is vonjon be a vizsgálatba, amelyek az eddigiektől eltérő külső feltételeket mutatnak. Igaz ugyan, hogy így az összevetés nagyobb körületekintést kíván, lehetőségei korlátozódnak, de a végcél ugyanis egy majdani teljes szintézis a Kárpát-medencéről, másrészt pedig az alkalmazott módszerek további „próbátételnek” vethetők alá. (Jobb, ha az esetleges gyenge pontok előbb derülnek ki, mint utóbb.)

3. A disszertáció szerkezete átgondolt, következetes. A mű három fő egységből áll: I. Az Árpád-kor helynévadása, II. A helynevek mint a nyelv általános történetének forrásai, III. Névrendszertani vizsgálatok (Abaúj és Bars vármegye). (A római számok az alcímek egy része előtt is megjelennek, ezt a kiadás során módosítani érdemes.)

1. Az Árpád-kor névadásáról szóló első egység tankönyvbe illő tömör összefoglalás nemcsak az adott korszak általános toponímiai állapotáról, hanem a szórványoknak a névkutatásban való felhasználásáról és az idevágó tudománytörténeti előzményekről. Véleményem szerint a publikált változatnak ezek az általános fejezetei jól szolgálják majd a felsőoktatás céljait is. Különösen tetszik az a kiegyensúlyozott, érett gondolkodás, amellyel a magyar névtudomány vitákkal terhes problémaköreit elemzi (l. pl. egyes típusok kronológiáját vagy a névtelenség kérdését). Megközelítésmódjára jellemző, hogy mindig az előre vivő gondolatokat keresi, de nem hallgatja el a vitatható részleteket sem. Egyenrangú partner a véleménynyilvánításban, legyen szó akár a legnagyobb szaktekintélyekről. Végkövetkeztetései túlnyomó többségével – itt és a könyv egészében – egyetérthetünk. Kisebbségi korrekciós javaslataim a közöltek lényegét nem érintik. Néhány ezek közül:

A 6. és 15. lapon azt olvashatjuk, hogy a honfoglalás előtről, a vándorlások korából csak két helyneveünk ismert, a Konsztantinosznál fennmaradt *Levedi(a)* és *Etelköz*. A felsoroltakat még legalább az Anonymusnál többször felbukkanó *Dentümogyer* (*Dentumoger*) névvel ki kell egészítenünk, amely területnévi értelmében a Donyec vidéki őshaza megjelölése volt (vö. JUHÁSZ: Benkő-Eml. 1991. 300–3). Mellesleg jegyzem meg, hogy az ősmagyar kor fennmaradt neveiről és az ősmagyarra kikövetkeztethető tájnevek típusairól, a visszavetítés lehetőségeiről magam is írtam tanulmányt (a kevésbé sajtóhibás változatot l. Szabolcs-Szatmár-beregi Szemle 1996/2: 171–8).

Ha már röviden szóba kerül az avarok nyelvének az ügye (19), GYÖRFFY mellett LIGETI tanulmányára is hivatkoznék (A pannóniai avarok etnikuma és nyelve: MNy. 82. 1986: 129–51), mivel inkább a nyelvtudomány illetékességi körébe tartozó kérdésről van szó.

A törzsnévi helynevek problematikája is sokoldalú megvilágítást kap. Ennek kapcsán olvashatunk MOÓR ELEMÉR idevágó, sokak által idézett és vitatott nézeteiről (pl. 34, 36), de a hivatkozott mű, MOÓR 1970 (= A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpát-medencében: NytudÉrt. 70. 45–50) hiányzik az irodalomjegyzékből. Az efféle hiányok egyébként nem jellemzők a disszertációra, magam csupán egy hasonlóra bukkantam (TOMPA 1984, a 64. lap 4. jegyzetében).

A mikrotoponimák kérdése több helyen is előkerül a műben. Nagyobb terjedelemben először az 55–8. lapon a tudománytörténeti fejezetben. Vizsgálatuknak a szerző – Hoffmann Istvánt követve – kiemelt jelentőséget tulajdonít, mivel különösen a történeti névkutatásban e téma elhanyagolt területnek számított. A *mikrotoponima* terminus, amely a *mikronév*vel váltakozik, újabb keletű a magyar szakirodalomban. Nem Tóth Valéria vezette be, hanem más névtanósokat követ, jóllehet érzékeli az itt meghúzódó tartalmi és megnevezésbeli gondokat: „Az egyszerűség kedvéért ezeket a (nem települést és nem vizet jelölő) helyneveket mikrotoponimáknak nevezem, noha tudom, hogy ez több okból is vitatható eljárás. Egyrészt azért, mert a mikrotoponima terminus kevésbé használatos, újabb és nem pontosan definiált fogalom a magyar névkutatásban, másrészt azért, mert

egybeomoshat, sőt elmoshat nagyságrendi különbségeket, és végül: mivel bizonyos mértékig önkényesen emeltük ki belőle a víznevek csoportját.” (55). Ha ilyen világosan megfogalmazhatók e terminussal és kategóriával kapcsolatos gondok, sürgősen meg kellene találni a módot a megoldásukra. Egy opponensi bírálat nem alkalmas kimerítő javaslattételre, de úgy gondolom, hogy mivel a szóösszetétel előtagja a denotátum méretére utal, erre kellene alapozni a definiálást. Talán ha azt mondanánk, hogy lehetőleg az egy település határán belül maradó (de legfeljebb három település területét érintő) denotátumok helynevei legyenek mikrotoponimák, beleértve természetesen a vízneveket is, kevésbé lennének önkényesek, mint a fentebb említett eljárással. (Az ötletet természetesen nem kötelező megfogadni, ellenben a 45. lap ezzel kapcsolatos megjegyzését korrigálni kellene. Eszerint például a *Hidegszamos* településnév mikronévből származna. Ha a szerző nyomdokain járunk, a víznév mint előzmény nem tartozik a mikrotoponimák közé; de ha ettől a megszorítástól eltekintenénk is, a *Hidegszamos* víznév hatóköre, denotációja vélhetőleg nagyobb annál, hogy a mikronevek közé sorolhassuk.)

Ha már a terminológiánál tartunk, itt teszem szóvá, hogy az újabb grammatikai szakirodalom a magyar nyelvben a *birtokos személyrag* helyett már a *birtokos személyjel* szakszót használja, itt nem részletezhető, nyomos okokból. Ennek értelmében azt tanácsolom, hogy a kiadás előtt a szóban forgó terminuscserét a szerző az egész mű szövegében hajtsa végre. Tóth Valéria egyébként bátran alkalmaz új terminusokat, főleg olyanokat, amelyeket Hoffmann István munkássága már reflektorfénybe állított, illetve elfogadtatott. Ezek szinte kivétel nélkül találók, jól sikerültek, de néhányukon még el lehetne gondolkodni. E helyütt csupán a kifejezetten idegenszerű és rosszul hangzó *deetimologizáció* szakszót említem, amit nevezhetnénk *homályosulásnak* vagy *motívumvesztésnek* is. (Az más kérdés, hogy a deetimologizáció fejezetében [206–7] felsorolt példákat – pl. *Keresnyen* > *Keresnye*, *Rendvej* > *Rendve* – magam sem tartom igazán ide sorolhatónak, inkább *téves elvonásként* minősíteném őket.)

2. A második nagy egységben (A helynevek mint a nyelv általános történetének forrásai) hangtörténeti leírást és elemzéseket találhatunk. Itt a névtani szempontok természetesen háttérbe kerülnek, de az olvasónak egyáltalán nincs olyan érzése, hogy egy alárendelt, másodrendű, netalán összezsapott fejezetről lenne szó. Tóth Valéria otthonosan mozog a magyar hangtörténet legfontosabb kérdéseiben, ismeri annak legfrissebb szakirodalmát, megnyugtatóan elemzi az elé került szórványokat. Ehhez természetesen jártasnak kell lenni bizonyos helyesírástörténeti és etimológiai ügyekben is. A dolgozatíró itt jól kitaposott ösvényeken jár, az opponensnek sem támad számottevő hiányérzete.

Önálló morfológiai fejezet ugyan nincs, a szerző illet nem is vállalt, de részben a bevezető fejezetekben, részben a rendszertani és keletkezéstörténeti részekben sok fontos kérdés szóba kerül. Ilyen például a helynévképzés kérdése, a képzés és összetétel viszonya, az összetétel szerepe a névszerkezet alakulásában stb. Következtetései, eljárásai itt is megalapozottak. A *-d* helynévképzőt a TNyt.-t követve a *-gy*-vel összekapcsolva említi, illetve tárgyalja, a kettő közé tildét (~) il-

lesztve. A közös tárgyalásmód a rokon funkció, a hasonló alak, valamint az alkalmankénti váltakozás miatt indokolt lehet, én azonban a tildés megoldás helyett, amely a -gy-t és -d-t egymás hangalaki változataként tünteti föl, vesszős elválasztást alkalmaznék, mert a két morfémát sem eredetben, sem funkcióban nem tartom azonosíthatónak. (Mivel itt egyéni véleményt nyilvánítok a Történeti nyelvtannal szemben, a döntést a szerző belátására és bölcsességére bízom.)

3. A harmadik nagy egység a névrendszertani fejezet, amely szerkezeti elemzést és keletkezéstörténeti vizsgálatot tartalmaz. A disszertáció itt támaszkodik legerősebben HOFFMANN ISTVÁNNak a *Helynevek nyelvi elemzése* (Debrecen, 1993.) c. könyvére. Úgy látom, hogy mind a vezérfonalul szolgáló monográfia, mind pedig névtörténeti adaptációja kiállta a próbát. Mivel Hoffmann István könyvének, pontosabban kandidátusi disszertációként benyújtott kéziratának is egyik bírálója voltam (I. NÉ. 16. 1994: 108–14), engedtessek meg nekem, hogy az idevágó kérdések közül – az elismerés jogos kifejezésén túl – csupán egy rész-probléma futólagos felvetésével foglalkozzam. Ez a metonimikus névátvitel néhány típusának kategorizálása.

A szerző a személyt vagy csoportot jelentő szavak helynevesülésének kategorizálására különválasztja „~ a hely, ami a tulajdona” és „~ a hely, ahol lakik” értelmű átviteleket (196–8). Az elsöre a pusztá személynév helynévként, illetve pusztá nemzetségnév helynévként példáit hozza, a másodikra a pusztá foglalkozásnév, népnév vagy törzsnév helynévi lecsapódásait. A megnyugtató besorolásokhoz azt kellene mérlegelni, hogy a motiváció tárgya (értsd: akiről/akikről a települést elnevezték) tulajdonosi vagy lakosi minőségben volt jelen. Ezzel kapcsolatban két probléma is van. Az egyik az, hogy a korai ómagyar birtokviszonyok dokumentálásához igen gyakran nincs elég fogódzó. A szerző a pusztá személynévi helynevekkel kapcsolatban a dolgozat elején (Kiss Lajos nyomán) maga is megjegyzi: „Az előzményül szolgáló személynév viselője a település egykori tulajdonosa éppúgy lehetett, mint valamely tisztségviselője vagy esetleg nevezetes lakója” (27). A népnévi helynevek kapcsán szintén elmondhatjuk, hogy a terület birtokbavételekor feltehetőleg tulajdonosi birtokbavétel is történt, de ezt csak birtokjogi adatok erősíthetnék vagy cáfolhatnák meg. A másik gond az, hogy az ott lakás és ott birtoklás sok névadásnál természetes módon fonódik össze, tehát nem *vagy-vagy*, hanem *is-is* viszonyt tükröz. Szerintem emiatt meg kellene fontolni e két kategória (ti. „a hely, ami a tulajdona” és „a hely, ahol lakik”) összevonását egy *és/vagy* kötőszó címbeli alkalmazásával. Az új egység így durvább, elnagyoltabb lesz, de a nyelvhez mégis jobban simuló, kevésbé ellentmondásos.

4. Az utolsó fejezet névföldrajzi vizsgálatokat tartalmaz. Személyes érdekldésem okán is nagy várakozással olvastam e részt. Ha egy mai regionális nyelvjárási kisatlasz egy-két megyényi területét szemléljük, azt mondhatjuk, épp megfelelő nagyságú területet választottunk ki. Ha azonban ómagyar szórványok alapján készített névföldrajzi megyetérképeket vizsgálunk, joggal támad az az érzésünk: nagyon jó lenne a kiválasztott jelenségeket legalább nagytáji – még inkább országos – keretben látni. Ezzel a szerző is tisztában van. A történeti névföldrajz gyü-

mölcseit egyelőre csak szemelgethetjük, de ha a debreceni munkálatok jó ütemben haladnak, ez a lehetőség belátható közelségbe kerül.

A korlátozott lehetőségek ellenére az elkészült térképek nagyon szemléletesek és hasznosak, még színesen nyomottak is vannak köztük. Jól láthatók például a legjellegzetesebb földrajzi köznevek a maguk elterjedésével; ilyenek többek között Abaújban a *bérc, fő, erdő, hegy* stb. (Érdekes, hogy Barsban a hasonló természeti viszonyok ellenére jóval kevesebb *bérc* található.) Az etimológiai csoportok térképre vitele szemléletesen mutatja a magyar és szláv nyelvterület korai egymásba hatolását is.

A jelölt a viszonylag szűk mozgásteret ügyesen használja ki, megpróbál a két megye közti onomasztikai különbségekre is rámutatni, illetőleg a kevesebb konkrétum helyett több elvi-módszertani kérdéssel foglalkozni, tudománytörténeti tekintést tenni. (Itt bátorkodom egy saját tanulmányomra is hivatkozni, amelyet a szerző nem ismer: Névtan és nyelvöldrajz: MNy. 89. 1993: 72–7.) Néha izgalmas talányokra épp a lábjegyzetekben bukkanunk. Ilyen az abaúji *ö-ző* nyelvjárássziget kialakulásának ideje (214. lap 4. jegyzet). Az *ö-zés* határozott jeleit a korai ómagyar szórványokban még nem találjuk, jóllehet BENKŐ feltevése szerint (1. legutóbb MNy. 1996: 400) a nyelvjárássziget keletkezése leginkább az Árpád-kori gypűvédelmi rendszer megerősítésével hozható összefüggésbe. Az esetleges újratelepítéssel kapcsolatos egyedi ügyek, például Pusztafalu dolga még bonyolultabbá teszik a megfejtést.

5. A disszertáció rendkívül jól szerkesztett, logikus gondolatvezetésű, csiszoltan elegáns stílusú, olvasmányos tudományos értekező próza. Külön meg kell dicsérnem azt a tipográfiai igényességet, amely a legjobb magyar hagyományokat viszi tovább és a kéziratot lényegében nyomdakész formába önti.

A mű végén található szakirodalom-jegyzék gazdag, bő válogatás, összhangban az egész mű széles körű és kiegyensúlyozott tájékozódásával. Csak kisebb technikai egységesítésre szorul rá. (Nem világos például, hogy az egy szerzőtől egyazon évben megjelenő szakirodalmi tételek jelöletlen évszámmal indulnak-e vagy a., b. stb. jelöléssel.) A rövidítéssel idézett művek rövidítéseit a megfelelő betűrendi helyen fel kellene oldani, eltekintve természetesen a közismert kézikönyvektől (jó tudni például, hogy két Bárczi-Eml. is van).

6. Összegezve csak megismételhetem, amit bírálatom elején leszögeztem: kiváló értekezés született, amely messzemenően alkalmas arra, hogy szerzője általa tudományos fokozatot szerezzen. Javaslom tehát a bíráló bizottságnak, hogy Tóth Valéria dolgozatát fogadja el, és számára a PhD fokozatot ítélje oda. Egyúttal azt is javaslom, hogy a mű mihamarabb könyv formában jelenjen meg.

Budapest, 2000. április 20.

DR. JUHÁSZ DEZSŐ